

Axmedov G'.J.

Urganch davlat universiteti

“Tarix” kafedrası tadqiqotchisi

axmedov.gulom.1981@gmail.com

**KONCHILIK ISHI RIVOJLANISHINING TARIXIY BOSQICHLARI
(O‘ZBEKISTON MISOLIDA)
ANNOTATSIYA**

O‘rta Osiyo qadimdan o‘zining nodir metallar, oltin va kumush konlari bilan mashhur. Bu mahsulotlarni qazib olish va ulardan foydalanish bronza davrida boshlangan va bu jarayon mehnat taqsimotini chuqurlashtirish, ijtimoiy munosabatlarni o‘zgartirish, mehnat qurollarini takomillashtirish natijasida yangi yerlarni o‘zlashtirish, shuningdek, qadimgi aholining iqtisodiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. . Maqolada O‘zbekistondagi tog‘- kon sanoati tarixi va arxeologik ekspeditsiyalarning natijalari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: mehnat qurollari, metall, mis, bronza, konchilik tarixi, arxeologik ekspeditsiyalar.

Ахмедов Г. Ж.

Исследователь кафедры “История”

Ургенчского государственного университета

axmedov.gulom.1981@gmail.com

**ИСТОРИЧЕСКИЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ГОРНЫХ РАБОТ (НА
ПРИМЕРЕ УЗБЕКИСТАНА)
АННОТАЦИЯ**

Средняя Азия издревле славилась месторождениями редких металлов, золота и серебра. Добыча и использование этих продуктов начались еще в бронзовом веке, причем этот процесс приобрел важное значение в углублении разделения труда, изменении общественных отношений, освоении новых земель в результате совершенствования орудий труда, а также в экономическое развитие древнего населения. В статье анализируется история горного производства в Узбекистане, результаты археологических экспедиций.

Ключевые слова: орудия труда, металл, медь, бронза, история горного дела, археологические экспедиции.

Akhmedov G'.J.

Researcher at the Department of "History"

Urgench State University

axmedov.gulom.1981@gmail.com

HISTORICAL STAGES OF THE DEVELOPMENT OF MINING WORK (IN THE EXAMPLE OF UZBEKISTAN) ABSTRACT

Central Asia has been famous since ancient times for its deposits of rare metals, gold and silver. The extraction and use of these products began in the Bronze Age, and this process became important in the deepening of the division of labor, the change of social relations, the development of new lands as a result of the improvement of labor tools, and the economic development of the ancient population. The article analyzes the history of mining production in Uzbekistan, the results of archaeological expeditions.

Key words: tools, metal, copper, bronze, history of mining, archaeological expeditions.

KIRISH

O'zbekiston hududlarida tog'-kon ishlab chiqarish tarixi paleolit-qadimgi tosh davrida boshlangan. Eng qadimgi odamlarning suv, oziq-ovqat va xom ashyo zahiralari mavjud hududlarda o'rnatish boshlaganlari muhim hayotiy ehtiyoj bo'lgan [3].

Qulay tosh turlaridan turli shakldagi mehnat va ov qurollari yasash zarurati ibtidoiy konchilikning rivoj topishiga asos soldi. Metall kashf etilishi davriga qadar (mil. avv. IV-ming yillik) odamlar qurollarni kvarsit, chaqmoqtosh, yashma, ohaktosh va boshqalardan ishlab chiqarganlar [2].

O'zbekistonning tog'lik hududlarida, Qizilqum janubida ko'p mingyilliklar mobaynida foydalanilgan chaqmoqtosh konlari topilgan. Zarafshon vohasida Uchtut va Ijond, Toshkent viloyatida Ohangaron, Farg'ona vodiysida Qopchig'ay, Nurota tog'larida Chaqmoqtepa konlari shular jumlasidandir [8].

Konlardan mahsulotlar xom ashyo tarzida manzilgohlarga olib borilgan yoki ashyolarga konlar yaqinidagi ustaxonalarda ishlov berilgan. Ilk paleolitda tosh sihchalar, qo'l cho'qmorlari va daryo toshlaridan ishlangan sodda, qo'pol qurollar-chopperlar yasalgan, o'rta paleolitda nayzasimon tosh qurollar paydo bo'lgan, so'nggi paleolit davrida qurollar yasashining yangi usullari vujudga kelib, tosh keskich, qirg'ich, yupqa pichoqsimon va boshqa qurollarning shakllari ko'paya boshlaydi [10].

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

Toshlardan mehnat qurollari yasash murakkab, ko'p mehnat va vaqt talab etilishi tufayli, odamlar qurollar uchun qulay bo'lgan tosh turlarini topishga harakat qilganlar. Natijada, yangi konlar o'zlashtirilgan. Ko'rilayotgan davr materiallari arxeologik ekspeditsiyalar tadqiqotlariga asoslanadi.

Bugungi kunga qadar olib borilgan turli tadqiqotlar Toshkent vohasida foydali qazilmalarni qazib chiqarish va ularni qayta ishlash davri hamda ma'lum tarixiy bosqichlarda konchilik ishi va temirchilikning darajasi bilan bog'liq ko'pgina masalalarga oydinlik kiritish imkonini beradi. Eng ko'p material o'rta asrlar bilan bog'liq bo'lsa-da, ammo ayrim ma'lumotlar Qoramozor va Janubiy Chotqol hududining qazilma boyliklari bilan inson olis qadimdan tanish ekanligidan dalolat beradi.

Tadqiq qilinayotgan hududda konchilik ishlari qadimgi tosh asrida boshlangan. Paleolit davridan boshlab neolit davrigacha bu erda tog'lardan ohaktosh qazib chiqarilgan. Bu ishlarni Toshkent vohasidagi konchilik faoliyatining ibtidosi, hudud tabiiy boyliklarini o'zlashtirishning ilk bosqichi deb hisoblash mumkin [4].

Arxeologik tadqiqotlar Chotqol-Qurama hududida metall qazib chiqarish ishlari miloddan avvalgi II ming yillikdan boshlanganini ko'rsatadi. Bronza davridagi konchilik ishlarining izlari Chotqol-Qurama hududida hozircha juda kam qayd etilgan. Oqtoshkondagi uncha chuqur bo'lmagan er osti yo'llariga o'tuvchi ayrim ochiq konlarni bronza davriga mansub deb ko'rsatish mumkin. Oqtoshdan olingan materiallar ham Qoramozorda sul'fid ma'danlarini qazib chiqarish so'nggi bronza davridan boshlanganini ko'rsatadi [1].

Qayroqqumdan olingan ma'lumotlar ayniqsa diqqatga sazovor. Bu erda so'nggi bronza va ilk temir davriga mansub bir qancha temir eritish joylari topildi. Aniqlangan manzilgohlarning aksariyatida temir qotishmalar uyumlari uchraydi, ayrim manzilgohtar aholisi esa temir eritish bilan maxsus shug'ullangan bo'lsa kerak. Bu holat «markaziy guruh»ga kiruvchi manzilgohtarga ayniqsa xosdir, chunki bu erda ma'dan eritish faoliyati bilan bog'liq ancha yirik uyumlarga duch kelindi [5]. Ular orasida bir qancha yirik uyumlar va mayda to'kilmalar asosan mis ma'danini eritish bilan bog'liq. Eritish hajmining kattaligi konchilik ishlarining ko'lamidan dalolat beradi. Qayroqqumdagi manzilgohtlardan topilgan ma'danlar, qotishmalar va bronza buyumlar (bir tig'li va qo'sh tig'li pichoqlar, ignalar, bigizlar, nayzalar va yoy o'qlarining uchlari, bilaguzuklar, marjonlar va to'qalar)ni maxsus o'rganish xom ashyo olish joylari qaerda joylashganligini aniqlashga ko'maklashadi, ammo mazkur hududda temir eritish joylari jamlanganligining o'ziyoq Qoramosor muhim xom ashyo manbalaridan biri bo'lganini ko'rsatadi.

Bu hududdagi ayrim qimmatbaho metallar, avvalambor, oltin, kumush konlarini miloddan avvalgi I ming yillikka mansub deyish mumkin. Oltin konlari orasida Ko'chbuloqdagi ayrim yodgorliklar eng qadimgi hisoblanadi. Kumush qazib chiqarilgan hududlar orasida Konimansurni qayd etish lozim. Bu erda yoy o'qlarining bronzadan yasalgan uchlari topilgan.

Konchilar foydalangan mehnat quollarining topilishi konchilik ishlarini tavsiflash uchun muhim ahamiyatga ega. Bronza va ilk temir davrida konchilik ishlari amalga oshirilgan joylardan bir nechta qo'pol tosh bolg'alar va og'irligi 8 kg ga yaqin katta tosh cho'kich topildi. Yirik mehnat quollari asosan ma'danni ochiq usulda qazib chiqarishga mo'ljallangan. Nisbatan kichik mehnat quollaridan yopiq konlarda ham foydalanilgan. Ayrim quollardan qo'lda siqib foydalanilgan, ayrimlariga esa dastaklar bog'langan. Yumaloq yoki to'g'ri to'rtburchak shakldagi tosh bolg'a vazifasini bajargan. Mehnat quollariga maxsus ishlov berilmagan [9].

Qo'shni hududlar bilan taqqoslaganda, Chotqol-Qoramosor hududi konchilari toshdan yasalgan mehnat quollari bilan bir qatorda, temirdan yasalgan mehnat quollaridan ham foydalangan bo'lsa kerak. Mil. avv. I-ming yillik o'rtalarida

konchilar foydalangan qurollari orasida temirdan yasalgan mehnat qurollari paydo bo'ladi.

Konchilik ishlab chiqarishining rivoji, ibtidoiy xo'jalik ehtiyojlari tosh davridayoq odamlarni chaqmoqtosh va boshqa toshlardan ham yaxshiroq bo'lgan xomashyo qidirib topishga undagan bo'lishi tabiiy edi. O'rta Osiyodagi foydali qazilmalar va ularning joylashish xususiyatidan kelib chiqilsa, insonlar neolit davridayoq tabiiy mis, oltin va kontimir tosh (meteorit-temir) kabi metallarga duch kelganlar. Bu esa mil.avv. IV-ming yillikdayoq konchilik ishlab chiqarishida yangi davrning – metallurgiya davrining boshlanishiga olib keldi [6].

Mil. avv. IV-ming yillikning 2-yarmiga kelib, qadimgi Sharq sivilizatsiyasi markazlari bo'lgan Mesopotamiyada va Misrda, Kichik Osiyo va Hindistonda, O'rta Osiyoda ilk metall – misdan yasalgan mehnat qurollari paydo bo'la boshlaydi. Bu insoniyat tarixida tosh davri o'z o'rnini yangi davrga – metall davriga bo'shatib berayotganligidan, insoniyat taraqqiyotida muhim o'rin tutgan metallurgiya davri boshlanayotganligidan dalolat bergan.

Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, insoniyatning mis bilan tanishishi tosh davridayoq boshlangan. Lekin kishilarga misning turli tosh turlaridan farqli xususiyatlarini o'zlashtirish uchun bir necha yuz yillar zarur bo'ldi. O'zlariga kerakli mehnat qurollarini yasash uchun yaroqli va mustahkam toshlarni qidirish jarayonida ibtidoiy odamlar urning yuza qismlarida joylashgan mis konlariga duch kelgan bo'lishi tabiiy. Asta-sekinlik bilan bu yangi xomashyoning xususiyatlari o'zlashtirildi va uning olov ta'sirida o'z xususiyatini o'zgartirishi, turli shakllarga kirishi kashf qilindi. Keyinchalik mis eritilib, undan turli mehnat qurollari va harbiy qurol-yarog'lar yasala boshlandi. Bu jarayon takomillashib, O'rta Osiyo hududida ko'plab mis konlari ochilishiga va ular atrofida metall eritish ustaxonalari paydo bo'lishiga olib kelgan.

Mintaqa hududida mil. avv. 3-ming yillik oxiriga kelib yangi metall birikmasi - jez (bronza)dan tayyorlangan mehnat qurollari paydo bo'ladi. Mis va qalay yoki mis va qo'rg'oshin birikmasidan (9:1 nisbatda) paydo bo'lgan bu yangi metall

mehnat qurollari, ov va harbiy sohada foydalaniladigan qurol-yarog'lar turining kengayishiga olib keldi.

Kaltaminor madaniyatining so'nggi davrida (mil.avv. IV-ming yillik), Amudaryoning quyi oqimida yashagan qabilalari misdan foydalana boshlaganliklari haqida ma'lumotlar bor. Markaziy qizilqumda ilk bronza davriga oid 13 ta qadimgi mis konlari bo'lganligi aniqlangan. Bu hududlardan mis ustaxonalari ham topilgan. Tadqiqotchilar misdan yasalgan mehnat qurollarining o'z tarkibidagi qo'shilmalar (mishyak, surma)ga qarab Farg'onadagi yoki quyi Zarafshondagi mis konlaridan olingan xomashyodan tayyorlanganligi haqida fikr bildiradilar [6].

Qadimgi ajdodlarimiz mis metallurgiyasidan foydalana boshlagach, konchilik ishlab chiqarishi taraqqiyotining yangi bosqichi boshlandi. Aynan shu davrda odamlar mis bilan birga boshqa metallarni, xususan, qalay, kumush, oltinni ham kashf qildilar. Bu jarayon O'rta Osiyoda konchilik rivojida muhim bosqich edi.

O'rta Osiyo, xususan, O'zbekiston hududida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida eneolit va bronza davri yodgorliklaridan misdan yasalgan ko'plab topilmalar (pichoqlar, nayza uchlari, bigiz, igna) va turli taqinchoqlar (uzuk, munchoq va boshqa.) topilgani ma'lum [9]. Lekin mis kimyoviy xususiyatiga ko'ra ancha yumshoq metall bo'lganligi uchun tosh qurollarni butunlay siqib chiqara olmadi. Shu tufayli ham so'nggi tosh va bronza davri oralig'idagi davr eneolit, ya'ni mis-tosh davri deb ataladi.

Mis davri yodgorliklarini va ulardan topilgan turli topilmalarni o'rgangan mutaxassislarning fikricha, dastlabki metall buyumlar sof misdan yasalgan. Bu buyumlarni eng qadimgilari misni olovda eritmasdan, sovuq holda, xuddi toshga ishlov bergandek, urib ishlangani aniqlangan. Faqatgina mil.avv. IV-ming yillikning so'nggi yuz yilliklariga kelibgina qadimchi qabilalar misning qimmatli xususiyati – kuchli olovda suyuqlikka aylanishini va har xil shaklga kirib, sovugandan keyin shu shaklni saqlab qolishini bilib olganlar [8].

Mis davriga o'tilishi ishlab chiqaruvchi kuchlarning yanada yuksalishiga olib keldi. Misdan ishlangan qurollar tosh qurollariga nisbatan ancha takomillashgan

bo'lsa-da, lekin mis chidamli va og'ir qurollar (ayniqsa, mehnat qurollari) yasash uchun uncha yaroqli emas edi.

Mis davri va bronza davri yodgorliklaridan topilgan ashyolarga asoslanib misdan asosan taqinchoqlar, harbiy qurollar, uy-ro'zg'or buyumlari yasalgan, degan xulosaga kelishimiz mumkin. Shunga qaramay, mis metallurgiyasining paydo bo'lishi va ibtidoiy xo'jaliklarda misdan yasalgan mehnat qurollarining paydo bo'lishi asta-sekinlik bilan bo'lsa-da, tosh qurollarni siqib chiqara boshladi.

Mil.avv III-ming yillik boshlariga kelib misdan yasalgan mehnat qurollari takomillashib bordi. Aynan shu davrda rudali metallar, mis, qalay, kumush, oltin kabi ma'danlarni qazib olish keng rivojlana boshladi. Ularni eritish, qoliplarga quyib turli shakldagi buyumlar yasash o'zlashtirildi. O'rta Osiyo va qozog'iston hududlarida ochiq ma'dan konlari va ular atrofidagi metall eritish ustaxonalarining topilishi [11] yuqoridagi fikrimizning to'g'riligini ko'rsatadi.

Yetimtov tog'laridagi Kentov kon jamlanmalari qadimgi konlar hisoblanib, bu erda 50 dan ziyod kon lahmlari mavjuddir. Ular asosan ochiq usulda qazib olingan. Ma'dandagi misning miqdori o'rtacha 10 foizga teng bo'lgan. Undan g'arbroqdagi Aumingzatovda esa 20 tadan ziyod kon lahmlari bo'lib, ularning shakli va qazib olinishi birinchi hududdagiga ancha yaqin. Uncha katta bo'lmagan kon lahmlari Toshditov va Beltovda aniqlangan. qadimgi konchilarni asosan tez eriydigan va uncha chuqurlikda bo'lmagan mis oksidli ma'danlar qiziqtirgan [1].

Ko'ktov yaqinida qadimgi daryo sohili bo'lgan deb taxmin qilingan joyda, ma'danni eritish uchun mo'ljallangan maxsus joylar ochilgan. Eng katta misni qayta ishlash punkti – Boysag'onek Yetimtovdan g'arbda joylashgan bo'lib, u yerda eng katta Ko'ktepa ma'dan koni joylashgan. Bu yerda mis ma'dan minerallari bo'lmish – malaxit, xalkazin va boshqardan iborat ma'dan maydonlari ochilgan.

XULOSA

Shimoliy So'g'dda, ya'ni Janubiy qizilqum hududlarida mezolit va neolit davriga xos kon majmualari aniqlangan. Bu erdagi uncha baland bo'lmagan Kuljuktov, Aumingzatov, Toshditov va Bo'kantov deb ataluvchi tog' tepaliklarida

qadimgi kon lahmlari topildi. Arxeologlar olib borgan geologik-qidiruv ishlari natijasida oltin koni borligi ham aniqlangan. Lekin ular orasida eng ko'pi qadimgi mis konlari izlari hisoblanadi.

Bu hududlarda 1999-yili O'zbek-Germaniya arxeologik guruhi olib borgan tekshirishlar natijasida yangi, aylana shakldagi hamda sun'iy havo haydash qurilmasi bo'lgan ma'danni eritish uchun ishlatilgan qozon topilgan. Topilmalarning o'rganilishi asosida qilingan birlamchi xulosa bu ma'dan joylashgan hududlarni yanada chuqurroq o'rganish, So'g'dning bronza va ilk temir davrida O'rta Osiyo iqtisodiyotida tutgan o'rnini ob'ektiv baholash imkonini beradi.

IQTIBOSLAR / СНОСКИ / REFERENCES

1. Буряков Ю.Ф. Из истории горного дела и металлургии древнего Согда // Центральная Азия: источники, история, культура. Тезисы докладов конференции. –М., 2003. –С.40.
2. Исламов О.И. Из истории геологических знаний в Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1976. Кн.1. –102 с.
3. Кабиров Ж., Сагдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1990. – Б.15-17.
4. Касымов М.Р., Ростовцев О.М. Мастерские каменного века в долине р. Ангрен //ИМКУ. Вып.8. –Т., 1969. С.21-27.
5. Литвинский Б.А., Окладников А.П., Ранов В.А. Древности Кайраккумов (Древнейшая история северного таджикистана) -Душанбе, 1962. - С.182, 196-231.
6. Лордкипанидзе Л.Н. История геологического изучения Узбекистана. – Т., 2001. С.11.
7. Массон М.Е. Археологические материалы к истории горного дела в Средней Азии. Горные инструменты. //САРГРУ Бюллетень. –Т., 1930. №2.
8. Массон М.Е. К истории горного дела на территории Узбекистана. – Ташкент: 1953. –С. 6-7; Касымов М.Р. Кремнедобывающие мастерские и шахты каменного века Средней Азии. –Ташкент: Фан, 1972. –160 с.; Темиров

Ғ.Т., Одинаев З.Д. Қадимги давр кончилиги ва металлургияси. –Навоий, 2004. –Б. 8-10.

9. Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток. –М.-Л.: Наука, 1964;
Сарианиди В.И. Энеолитическое поселение Геоксюр. //Тр. ЮТАКЭ. –Т.Х. –
Ашхабад: Ёлым. 1960.

10. Сагдуллаев А. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. –Тошкент: Университет,
2004. –Б. 11-13.

11. Темиров Л.Т., Одинаев З.Б. Қадимги давр кончилиги ва
металлургияси. –Навоий. 2004. 16-бет.